

Balázs László

LEVELEK PATHAI ISTVÁN VESZPRÉMBŐL VALÓ KIÜZETÉSÉRŐL

Thury Etele, a dunántúli református egyházkerület történetének kutatója megtalálta Pathai István és Kanizsai Pálfi János idejének sok, forráserejű okmányát,¹ s ezek felhasználásával megírta *A dunántúli ref. egyházkerület története* c. munkájában Pathai István püspök, veszprémi lelkésznek Veszprémből való kiűzetésének történetét az általa ismert adatok alapján.²

Thury Etele írásaiból tudjuk, hogy Pathai István dunántúli püspököt rohongi lelkészi állásából, ahol Batthyány Ferenc udvari papja volt, meghívták az 1613. november 11-én tartott Vas vármegyei szécsényi zsinaton a veszprémi egyház küldöttei: Oroszy István gyalogvajda és Garay Sámuel a lovasok főhadnagya veszprémi lelkésznek.³ Nagy Gáspár veszprémi lelkész, későbbi somogyi esperes, ebben az időben innen elmenni kényszerült a közte és a veszprémi egyház között támadt egyenetlenség miatt, mely ügyben az 1613. október 5–6-i pápai zsinat kiküldöttei: Nemesnépi Dániel és Kanizsai Pálfi János sikertelenül közvetítettek.⁴ A zsinat és Batthyány Ferenc beleegyezésével Pathai István el is ment Veszprémbe. Hogy mekkora lehetett akkor ott a református egyház, szépen mutatják az éppen akkor Pathai István által 1614-ben elkezdett anyakönyvek: az 1614-től kezdődő években 100–130 körül volt a megkeresztelt gyermekek, 1615-ben pedig 25-re ment a megesküdött párok száma.⁵

Pathai István korának és egyházkerületének legképzettebb prédikátorai közé tartozott. Kilenc évig volt a veszprémi egyházközség lelkipásztora, mint püspök is egy személyben; másodlelkész (collega) nem volt mellette. Püspöki tiszte miatt többször kénytelen volt távol lenni egyházától. A veszprémiek mindjárt a következő évben meg is haragszanak rá emiatt. S az 1614. évi köveskúti zsinat megbízásából a jelenlevő öt esperes megkereste levéllel a veszprémieket, hogy becsüljék meg lelkészüket, hiszen a zsinat is nagyon megbecsülte őket, hogy ilyen távoli helyre engedte püspökét az ő hívásukra.⁶ – Ott-tartózkodásának idejére esnek Bethlen Gábornak a vallásszabadságért vívott küzdelmei. Felsőmagyarország hamar meghódol előtte, s II. Ferdinánd egyezkedni kényszerül. De a hainburgi tárgyalások nem vezetnek sikerre. S ekkor Bethlen Gábor elfoglalja a Dunántúlt is. A református és az evangélikus egyház lelkészei nagyon tevékeny támogatói voltak Bethlennek küzdelmeiben, hiszen evangéliumi hitüknek a vallásszabadságáért vívta harcait. Így pl. a dunántúli egyházkerület is elküldi megbízottját: Kanizsai Pálfi János⁷ esperest az 1618. évi pozsonyi országgyűlésre, s ő ott van az 1619–20. évi

¹FABÓ András, *Codex Evangelicorum utriusque Confessionis in Hungaria Diplomaticus*, (Pest, 1869.) c. könyvében közölte Pathai István, Kanizsai Pálfi János és más papok leveleit az 1620-ig terjedő időből. – THURY Etele folytatta a levelek kiadását a dunántúli egyházkerület levéltárából és az OSzK kéziratárából az MPETA III–IV. évfolyamában. Thury közölte az esztergomi érseki főegyház-megyei könyvtár kéziratárából a dunántúli egyházkerület jegyzőkönyveit 1623-ig az MPETA VII–VIII. évfolyamában.

²THURY E. i. m. (Pápa, 1908.) 190.

³MPETA VII. 146. és THURY, i. m. 168.

⁴MPETA VII. 142–143.

⁵THURY E., *A veszprémi ref. egyház története*. Bp. 1893. 7.

⁶MPETA VII. 151–153.

⁷MPETA VIII. 7.

pozsonyi országgyűlésen is, ahol serényen és tevékenyen eljár az egyház ügyeiben, és a fejedelem jelenlétében ez utóbbi országgyűlésen egyházi beszédet is mond, amint erről Szcenci Csene Péter felsődunamelléki püspök és Magyarai Ágh Jakab komáromi esperes a dunántúli egyházkerülethez intézett levelükben bizonyóságot is tesznek.⁸ –

Amikor a harcok Dunántúltra is áttérjednek, akkor Veszprém várőrsége is Bethlen mellé áll, sőt felesége unszolására Batthyány Ferenc is.⁹ – Hogy Veszprém várának Bethlen részére történt feladásánál mi volt Pathai István szerepe, nem tudjuk. Azt azonban Pathai is elismeri egyik levelében (1621. június 2-án), hogy Bethlen Gábor levelének felolvasásában részt vett: „Felolvastuk minden hallgatónknak őfelségétől őrségünkhöz intézett levelét, amelyben az eddig megmutatott hűségért királyi köszönetét nyilvánítja . . .”¹⁰

A nikolsburgi békekötés után Bethlen visszavonult a Dunántúlról, s megint II. Ferdinánd kezébe került a veszprémi vár. Az újonnan oda kinevezett várparancsnok: Zichy Pál nem jó szemmel nézett Pathaira, bizonyára a Bethlen melletti kiállása miatt. – Veszprémben voltak olyanok is, akik haragudtak rá. Zichy a veszprémi ref. egyház ezen tagjaira támaszkodva, amikor Lesenprund királyi biztos kiszállt a várba szemlére, királyi parancsra hivatkozva felszólítja Pathait, hogy hagyja el a veszprémi várat és mondjon le ottani szolgálatáról. Az eddigi adatokat egészíti ki az Országos levéltár Batthyány-lt. missilis anyagának néhány eddig ismeretlen levele.

Pathai ezt a tényt közli Batthyány Ferencel, a dunántúli ref. egyházkerület patrónusával, s oltalmát kéri. Batthyány Ferenc megbízta udvari papját, Bejthe Imre németújvári lelkészt, esperest, hogy fogalmazzon meg egy választ az ő nevében a veszprémi egyház vezetőihez. Bejthe meg is fogalmazza, de Batthyány ezt elolvastván határozottabban akar írni, s ugyanannak a papírnak a másik részén elkezd diktálni, majd saját kezével írni a veszprémieknek a választ. A levelet valószínűleg Tállyai György alkapitányhoz intézi, mint aki a veszprémi várőrség református katonái között rangban a legtekintélyesebb. Ebben a levélben – amely fogalmazvány – Batthyány hivatkozik arra, hogy milyen nehezen engedték el annak idején oda Pathait, mennyire becsülte ő maga, a még most is úgy tekinti, mintha a maga papja lenne, számít szolgálatára; – milyen nagy szégyen ez az egész egyházterületre, amelynek püspöke; – s számon veszi a veszprémieknek ellene hozott vádjait: hogy Pathai adatta volna fel Bethlennek a várat, – ez nagy szégyen lenne magára a seregére, s annak vezetőire, hogy ilyen dologban nem tudtak maguk dönteni; – hogy a királyi biztos királyi parancsra hivatkozott, s ez volna az oka az elküldésnek: kérdi, felmutatta-e a biztos a királyi parancsot, mert ha nem, akkor csupán szavának nem kötelesek engedelmessé válni, – ha az volna az oka a vele szemben való engedetlenségnek, hogy sokat kér a temetések és az esküdtetések alkalmával, azt meg a zsinat elé kellett volna vinni megtárgyalás végett. De így, a veszprémi egyháznak ez az önkényes cselekedete sérti magát az egyházkerületet, amelynek Pathai az előjárója, s úgy látszik, mintha Pathai püspök vagy tudományában, vagy életében kevésnek ítéltetnék, s ez esetben méltatlan a bizalomra. Ha azonban nem, akkor keresi rajtuk prédikátora tisztességét. Követe által választ vár tőlük.

Igen határozott Batthyány levele: kitérünk belőle nemcsak jelentős egyházi hatalma és felelőssége, de Pathai iránti megbecsülése is. Talán arra is gondolt Batthyány, hogy ő is részes volt abban, hogy Veszprém várat feladták Bethlennek. S ő, aki dunántúli főkapitány volt nem is olyan régen, s a veszprémi vár is részben hozzá tartozott, s aki Bethlen támadása óta, mivel hozzá csatlakozott, most sorra veszíti el tisztségeit: nem választották meg nádornak, dunántúli főkapitánynak sem nevezte ki újból a király, sőt emiatti keserűségében főlovászmesteri méltóságáról is lemondott, kötelességének érzi, hogy Pathait a Bethlenhez való csatlakozás vádjá ellen megvédelmezze. Ebben az időben egyébként a világi dolgokból kiábrándulva, egyre jobban ragaszkodik egyházához, támogatja és segíti papjait.¹¹

Batthyány Ferenc levele mellett Kanizsai Pálfi János pápai lelkész és esperes, Pathai bizalmas munkatársának levele is fényt vet a történetre.

⁸ MPEtA VIII. 61.

⁹ TAKÁTS Sándor, *Zrínyi Miklós nevelőanyja*, Bp. 1917. 102–103.

¹⁰ MPEtA III. 44.

¹¹ TAKÁTS S., i. m. 102–110.

Pápára is megérkezik Lesenprund királyi biztos és Zichy Pál veszprémi kapitány. Ugyanebben az időben jön Pápára Pathai István is. Amikor meghallják Lesenprund és Zichy otlétét, kihallgatást kérnek a királyi biztostól. Ez ugyan nem akarja őket fogadni, de amikor Pathai és Pálfi több vármegyei emberrel odaérkeznek, fogadja őket. Pathai megkérdi Lesenprundtól, hogy van-e írásbeli mandátuma az ő Veszprémből való eltávolítására. Lesenprund sok kertelés után elárulja, hogy nincsen, de kieszaközölheti a királytól. A tárgyalásokról jelentést küldenek Batthyáynak. Pathai a beszélgetés után bejelenti híveinek nehéz helyzetét s kéri őket, hogy döntsenek mellette, vagy ellene.

A veszprémi egyház vezetői Pathai ellen döntöttek, s megírják Batthyáynak, hogy köszönik szolgálatát, s mivel Batthyány Pathait a maga prédikátorának tekinti, lemondanak róla.

A dunántúli egyházkerület zsinati jegyzőkönyve beszámol arról, hogy Pathai István püspök, miután Zichy Pál főkapitány, valamint Táillyai György alkapitány, Palothai Ferenc lovashadnagy, Sente István és Etseri Lázár vajdáknak zaklatásától sokszor és sokáig szenvedett, s miután Thurzó Szaniszló nádor oltalmát is hiába kérte, 1623. augusztus 16-án minden vagyonkájával kijött Veszprémből és Pápára ment. Veszprémben a zsinat beleegyezésével Gál Imre került lelkésznek, a későbbi püspök.¹² Pathai Istvánt Kiskomáromba helyezik lelkésznek, majd később, amikor egyik könyve miatt fellegek tornyosulnak feje fölött, Bethlen hívja magához, és a belényesi egyházba helyezi prédikátornak.

Az ellenreformáció egyre intenzívebb kibontakozásának éveit ezek. A katolikus, királypárti Zichy Pál tudta, hogy mit jelent a veszprémi várbán egy olyan prédikátor jelenléte, mint Pathai István, aki kritikus helyzetben fellázíthatja a vitézlkő sereget. Hamarosan be is következik Bethlen második és harmadik támadása. De ez már nem jut el a Dunántúltra, s Veszprém sem kerül kritikus helyzetbe. Batthyány is jól tudta, hogy ezen kis dolognak látszó eseményen túl az ellenreformáció – a törvénybe iktatott vallásszabadság ellenére – a protestantizmus megsemmisítésére tör. A Pathai iránti együttérzésen túl ezért áll ki olyan határozottan vallása prédikátora és püspöke mellett. Ő, aki már az 1618. évi pozsonyi országgyűlésen is elkeseredetten kiáltja oda Pázmánynak a sok vallásügyi sérelmet látva: „Bajusz és szakall-vonásra kell az dolognak menni, mint az dologot forgatják és az ország állapotját háborgatják.”¹³ Batthyány tudja, hogy a Veszprémből való kiűzetés nem csupán egy kis epizód, hanem jelentősebb dolgoknak a kezdete.

Tulajdonképpen Zichy az irányítója a Pathai elleni fellépésnek, aki az életét is félti (katonáitól), s igen ügyesen fordítja a maga javára mind az alkapitány kiszolgáltatottságát, mind pedig néhány Pathaival szembenálló református tiszt indulatát. Végül is Pathainak saját hívei adják ki az utat.

A leveleket betűhíven közöljük, a szokásos rövidítéseket (kurzíválással jelölve) feloldjuk.

1.

Bejtte Imre németújvári lelkész fogalmazványa Batthyány Ferenc nevében (A hely és év jelzése nélkül. Tárgyát tekintve 1623-ban készült).

Scripta praemissa. Kegyelmetökhöz való Jrásunknak illjen oka adaték: Emlékezhetik Kegyelmetek, miként Pathai István Vramat az kegyelmetek praedjácatorát eddig köniörgésével kegyelmetök tőlünk el kívanta vala, az Beszprimi Ecclesiának gondviselésére; es mi magunkat meg szükétkvén kegyelmetöknek oda engedtek vala, igieközvén kegyelmetöknek ebbenis kedveskednünk. De amint értém magatul, kegyelmetek el akarná küldenj, minémő okokból az lehetne, a melljek mi előnkben iutottanak, elégtele-nöknek itelljők, magunkis, es ő magajs. Es még az minenő személj és hivatalú Ember; ugi mint ki az Magyar Jgaz köröztyéni gyölekezetnek tizti szerént előtte Járója, gialázatosnak, es mind hivatallianak és hirevenének es az töb gyölekezetünknekjs kissebségére nézendő (?) dolognak teczik es ugian áfét-yokjs lennj; es magais igen nehezen szenvedj. Kegyelmeteket azért szeretettel kerjők és intyők, hog' ez dolognak mivoltát mindenképpen Kegyelmetek jó itélettel meg gondolván, honnejt, miből es kiktől kegyelmetek közöt, vött legion ez az ő télj ki küldetése es alkalmatlan gyaláztatása okot, kegyelmetek

¹² MPEtA VIII. 105.

¹³ TAKÁTS S., i. m. 102.

adgia értesünkre köz akarattal, seregül; hog' miys ne itéliök arra az ő *kegyelme* kibontakozását hog' vag' tudományos hamissétásaiért vagi életiben való fogiatkozása miat történt legien raita, melly tudományával nem egyiezne, avag' hog' valami nehezeb dologra, melly vagy másunnéjt vagi *kegyelme*töktől az melly eredetet vehetet volna, ne magiarázhatnánk arra; Ez az *kegyelme*tek chelekedeti az mi kéré-sünkre ő *kegyelmének*is kinnjébségére következik és nekünkis kedves dolgot chelekeszik *kegyelme*tek. Mert ugian meg akarjuk értenj igaz okát *kegyelme*töktől az ő *kegyelme kibontakozásának*. *Kegyelme*teknekis haznos dolog lezen jövendőbenjs az *kegyelme*tek közöt meg maradandó igaz tanításért és az egész Magyar Országhi köröztyénj gyölekezetnek ebben az Igaz tudományban, előtte való igaz mentségekért. Mijs vizont ismég kedveskedünk *kegyelme*teknek az *kegyelme*tek Emberséges es köröztien chelekedetjre nézve hozzánk.

2.

*Batthyány Ferenc fogalmazványa, az 1. levél folytatása*¹⁴

Jöwen hozzánk¹⁵ az én (?) *kegyelme*tek közibe az *kegyelme*tek Nevekedésére (?) be botsatot Praedicatorom Pathaj Istuán és jelenté az *kegyelme*tek közöt való háboruiát, hogy *kegyelme*tek közzül ki küldöttnjek mely ki küldtetése az P.us¹⁶ (?) Praedicatorj tizenek és tisztességes hiuatalljanac: Nagy Injuriajaval lenne meg,¹⁷ melly nec nem tudvan indítóját eszközét es elegendő okait nem kevésé coudalkozom rajta. Ugy vagyon Palotai Ferencz Uram, hozzam jöven az *Kegyelme*tec szavával monda néminemű okokat, hogy tudniilic az praedicator az Vitézlő dologba tisztí kívül egyeletene magat, el annyra, hogy még az Várnak Bethlen számara való meg adattasais nagy részből ű általa leth, es hogy *kegyelme*tekekh halottmetésért es hazasoc meg esküttetésejért mint kemelletlenül sarczoltatná. Mellyec ha szinten úgy volnanacis (Mert hogy azt a Vég házat a praedicator atta volna föl, az il hitelre olly meltatlan, hogy véghej vitézec felől cziakh hirdetniis szomorú, nem olly okoc, hogy azokert illyen böczyületes praedicator helsegéből való gyalázatos kiküldetést, érdemlené, hanem inkább csakh meg szolletást. Találta volna meg *Kegyelme*tec felőle a vagy az Tanítói gyülekezetöt, avagy pedig engemet (mert a praedicatorom volt és én commendaltam *kegyelme*tek közzé, s mastis számot tartoc reá (és úgy *kegyelme*tekekh dolga annyra el igazettatoc volna, hogy szintén enni alkalmatlanságra nem jutoc volna. Ez erőtelen okoc kívül értöttem masakatis, tudniilic, hogy az fizető Mesterec hattac volna meg Vice Capitan Uramnac, hogy *kegyelme*tec az praedicatorat az Vég házbul ki küldne: es hogy, mikor *kegyelme*tec Ziczi Uramnac azon supplicalt volna, hogy az praedicatorat az helsegben ne haborgatna, azt felelte volna, hogy ű az praedicatorat az helsegben semmi ocbul nem szenvedheti mivelhogy Czaszar Urunknac ű Fölsegenec az vég helmec meg adattatása felel ű neki adot volna számot. Ha ez úgy vagyon, hogy az Commissariusoc Czaszar Urunc ű fölsége szavával parancsoltac meg az praedicatornac ki küldtetését, az úgy vagyon nem kicsin dolog, de arrul az commissariusoknac az ű fölsége mandatumját in specie köllöt volna *kegyelme*tec elejbe producálni, különben illyen nagy dologban az Commissariusoc szavanac *kegyelme*tec előt nem köllene hiteles nec lenni, de az mint ertem semmi mandatumot nem producaltac. Az mi pedig azt illeti, hogy Ziczi Uram ű fölsége előth az praedicatorral adot volna számot, az nem cziakh meltatlan hanem Ziczi Uramnac, Capitan ember leven gyalaztosis, ha olly ember az ki vitezi dologhoz ért, elmejeben jól megh fontolly.

Midőn az okoknak mivoltaral gondolkodom, azt talalom, hogy az, a kitül ez praedicator ki küldesere való szandec vött eredetet (noha *kegyelme*tec eszebe nem veszi:) Istennec hitnec és országunc ellen való illyen két dologra nézött és néz: Először, hogy abbul az Vég hazbul az Evangeliumi tisztá

¹⁴ Az első néhány sort diktálta, majd maga folytatta a fogalmazvány írását.

¹⁵ Elénkbejathúzva]

¹⁶ P.us: latin szó rövidítésének látszik. Praedictus, praementionatus, praelibatus stb. = az előbb említett.

¹⁷ Innen Batthyány Ferenc kézírása.

tudoman, melly ez ideigh diczeretessen viragzot, ki irtassec. Másodsor, hogy az körösztven jambor tanító tisztességeben megh gyalasztassec. Ki minthogy megh *kegyelmetec* közöt valo laktabanis Isten után, az én patrociniumon alat volt s mastis az alatt leven *hozzám* folyamodoth, *Isten* erőt advan azon leszec, hogy mind a tudományban, mind tisztességében megh oltalmazsam. Mert gondolom azt, hogy ha ilyen böczyületes Tanítón ki az többinec az mi földünkön előttöc járo püspöke, ez gyalázat szolletas nélkül meg esic, az töb helyekben levöcis ugyan azont varhattyac magokra: es így az ü Fölsége diplomája es orszagunc végezesse ellen az Evangeliomi igazság fog üldöztetnj és kergettetnj. Bator szinte úgy volnais, hogy Pathaj Uramnac esztendeje *Kegyelmetec* közöt ki tölt, de megis nem az Capitannac gyüölösegevel, nem az ü Fölsége felöl költöt bizontalan paranczolattal, nem tisztességében való megh gyalazással; hanem böczyületessen es tisztességessen köllene *Kegyelmetek*nek ü *kegyelmet* az helből ki boczatanj az mint arra *kegyelmetec* magát reversalisban kötelezteis. Mert ez ideigis Pathaj Uram (az én jo akaratombol) nem azért szenvedöt *kegyelmetec* közöt, mint ha magát ugyan *kegyelmetek*re kötötte volna, avagy másutt tisztességes állapotot nem talalathoth volna, (mert én nálam Pathaj Uramnac mindenkor tisztességes állapottya és fizetése készen megh vagyon), hanem a *kegyelmetec* lelki javaert, gyüleközetenecc ékessegejért, mellyet ez ideig dicseretessen ékesitöth bajmolódván úgy *kegyelmetek*ekkel, mind mind atyafiajval.

Minekokáért *kegyelmetek*eketh egész seregüi kéröm, hogy *kegyelmetec* az én követem által levelében adgya ertesemre, ha abból az Vég házbul Pathaj Uramat illyen gyalázatosan Zichi Uram akarjae küldeni, avagy ki fejenként *kegyelmetec* és mi okokból, azért hogy ü atta föl Bethlen fejedelem részére a Vég házat. Azért hogy ü Fölsége parancziolta Commissariussi által? azért hogy Ziczi Uram nem akar vele egy végházban lakni? azért hogy hogy hallot temetésért es hazasoc eskütetéseért sokat veszen? ¹⁸ Azért hogy esztendeje ki tölt? Mert én az én praedicatoron tisztességét megh akarom keresni, hogy senki felöle azt ne mondhasa, hogy valami éktelen magaviseleésejért kölleth abból *kegyelmetec* heléből ki bontakozni. (A két levél jelzete az Országos Levéltár Batthyány-I. missilis anyagában: 05593).

3.

Kanizsai Pálfı János pápai lelkész levele Batthyány Ferenchez (Pápa, 1623. május 9.)

Spectabilis ac Magnifice Domine, Domine mihi semper gratiosissime. Gratia, pax et misericordia a Deo Patre, et Domino Jesu Christo Servatore nostro.

Latogassa meg az jo Isten minden kivansaga szerint valo lelki es testi jockal Nagyságodat, mind az Nagyságod kedves Uri familiajaval egyetemben.

Az Nagyságod levelere, mellyet ennekem Horvat Marton Uram 1. Maii estwe ada meg, hogy mind Patay Uramnac ide valo jövetelelinec várása miatt, s mind pedig egyeb Egyhazi foglalatosságaim miat, illyen késöre tészec valaszt, aarul Nagyságod ennekem *kegyelmissen* megh boczasson. Mas nap, hogy Horvat Marton Uram innend el ment, estwere Patay Uram ide jött (ide jött volt ugy azon nap Weszprimből Zichy Capitanis, Lesenprund Comissarius Urammal együt) es az következő nap, ugymint 3 die Maji szömbö lettünc, mind Lesenprund Urammal, mind Zichyvel, mellenc veven az itt valo Nemes Uraim közzül szava meg hihető böczyületes személyeketh, az Varmegyenecc tagjait. Ugy vagyon, hogy Lesenprund Uram (ketsegnelkül Zichy Uram forralasabul) nem akar vala audentiat adni, causalvan azt, hogy ü uti ember leven cziak utra induloban volna. De mi azzal nem gondolvan, hogy audentiat nem akar adni, aital erwen azt, hogy ez mind Zichy Uram practicaja volna, ra tökellemec magunkat, hogy akarattya ellenis eleybe mennenc. Mikor azert hozza be indulatunc volna, Zichy Uram, ki akkor itt kin allot, latvan hogy Lesenprund Uramhoz föl akarunc menni, nekünc színnyel valo kedvesködeset akarvan mutatni, föl indula előttünk az gradiczokon, hogy minekünc Lesenprund Uramtul audentiat ker es

¹⁸ Valószínűleg erre vonatkozik a fogalmazvány hátlapján Batthyány Ferenc jegyzete: „hogy az vitélő nép sokallya az fizetést.”

nyer. Meg engedtetven nem kellett, az audentia, Püspök Uram embersegessen kezdé el előtte való beszélgeteset, melyben ű kegyelme Lesenprund Uramtul summa szerént azt kérdötte: Hogy ha ű paranczioltae Weszprimben az Vice Capitannac Czaszar Urunc ű Fölsege nevel, hogy abból a helyből az praedicatori ki külgyc, mivel hogy az a hire ez olyan ockal adot buczyut Vice Capitan Uram W kegyelmenec, hogy ugymond, Lesenprund Uram hatta meg Cziaszar Urunc ű Fölsege szavaval. Azért (így szolla Patay Uram Lesenprundnac) azért jöttem, ugymond, Urasagod eleybe, hogy Urasagodtul magatul erczyec ez dolog felől. Ha urasagodtul jött ki az a szo, es ha mastis Urasagod az ű Fölsege szavaval ugyan azont paranczyollia, hogy Weszprimből kimennyec, en megh bizoniosodvan Urasagod szavabol az ű Fölsege akarattya felől, gondot viselöc magamra. Ez kerdesre Lesenprund Uram, nagyon arczul el fejedrevn, azt sem tutta, mit mondgyon, így először az kiral kepere adott utat, az utan hogy ű valami affele dolgot az Praedicator felől ű Fölsege szavaval parancziolt volna arul tagadast tött, mivel hogy ű Fölsegetwl arra instructioja nem volt, de nem tagatta azt, hogy intes keppen Weszprimben az Praedicator el boczatasa felől valamit nem szollot volna, ertven azt, hogy felöle és miatta nagy villongas vagyon az Veghelben. Vegere azt egynyhanszor irtala, hogy ha cziak az ű Fölsege mandatumjat latni Patai Uram kivannya, es ez nélkül Beszprimből ki menni nem akar; tehát ű rövid nap ű Fölsegetül azt ki szerzi es ala küldi. Mi azt mondottuc arra, hogy ha az ű Fölsege mandatumjat in specie lattyuc, nincs mit tönnünc, engednünc köll az ű Fölsege mandatumjanac, különben senki szól szavara helünkbol ki nem indulunc. Lesenprund Urammal könnyen meg allhattunc volna: de Zichy Uram vötte föl mellette az procatorsagot, vadolt bennünket Lesenprund Uram előtt, mint az Sido papi Fejedelme Christus Urunkat Pilatus Fejedelem előtt: hogy en ez elmúlt Farsangba, mikor Weszprimbe ki mentem volt, az ű Fölsege Veg hazaban öszwe gyűjtötte az seregöt, es cziak nem ű magat velöc agyon verettettem; hogy Patay Uram, valamikor akarja, föl lazzaszthattya az seregöt, es wket agyon weretheti; hogy titkon valo gyülest tétet az Veg helben, hogy arra tanettya halgatoith, hogy az ű Fölsegenec adott hitöketh nem bün meg szegnyec. Es egyeb affele orczatlan hazugsagockal nem szegyenle bennünket szömtwl szömbbe terhelni; mellyeketh mi szömtwl szömbbe sokac hallatara meltatlan vadlasoknac lennj meg mutattunc. Aztis mondotta soc töb szavai közöt: en velem, ugymond, az vitezlö sereg abbul megh egyesödöt, hogy Patkai Uramat el boczássac. Mondot Patai Uram: Ha az ugy vagyon tehát en el buczyuzom az egesz vitezlö seregtul: meg jelentem halgatoimnac ez dolgot praedicationom vegeben. Zichy ezt ellenzette; Ne, ugymond, mert föl lazzasztoz az vitezlö seregeth, es agyon verecz velöc. Patai Urammal erre azt feleltuc: Hat kinec jelencye az Praedicator az ű nehezseget, ha nem az ű halgatoinac? *Kegyelme* mindent mondgyon az vitezlö seregenec az Praedicator felöl, s az Praedicatornac cziakh szolni es magat menteni se legyen szabad? Ki latta, ki hallotta? sec szoval valo altercatio volt ez, mellyec Nagysagodnac cziakh kiczin reszetis alig hirhatom megh. Protestalt Patay Uram az velünc levö Nemes személyek elöt és ugy jüttünc Lesenprund es Zichy Uram elöl, hogy ű kegyelme Patai Uram Weszprimben halgatoinac meg jelentven állapattya miben legyen tülöc el buczyuzic.

Azon nap Zichy Lesenprund Urammal Györre ment, Patay Uramis mas nap haza Weszprimbe, olyan intentioval, hogy addig praedicationja utan halgatoinac semmi jelentest nem teszen, migh Zichy ű maga Györörrül haza nem megyen. Talalkoznac olyac az mi itt valo patronusinc közzül, ugyan nem utolsoc, kic mégh mastis azt attak s adgyac tanaczyul Patai Uramnac, hogy helsegebol ki ne mozdullyon, hanem Zichy hosszúságára veszteg maradgyon, rumpantur ut ilia Codro.¹⁹ Bizon dolog felöl, hogy akkor, mikor Zichy othon leven Patai Uram az ű difficultasit a contio utan halgato elözt referallya, felö mondom, hogy valami nagy tumultus ne tamadgyon. De Patai Uramnac nincz mitt tönni, panaszkodni köll az övej elözt, kic mast azzal mentic magokat, hogy wk mégh azt nem tudgyac; Patai Uram alapottya miben legyen, mivelhogy még ű kegyelme az ű nyavaliaival ez ideigh ű nekic semmi jelentest nem tött; de ha az ű kegyelme jelenteseböl valamit fognac erteni, akkor wkis kilenben gondolnac az ű kegyelme dolga felöl, Addigh azért migh ű kegyelme az Auditoroc elözt jelentest nem teszem, es annac az jelentesc meg valami eventusat nem hallom, nem tudoc Nagysagodnac az ű kegyelme onnand valo ki jöwetele felöl semmi bizoniossat írni. Az utan valic meg mit cselekszik az vitezlö se-

¹⁹ Rumpantur ut ilia Codro: Codrus római fűzfapoéta, Vergilius ellenfele. A szöveg jelentése = pukkadjon meg Codrus; itt célzás Zichyre.

reg mellette, meg tartiake Zichy ellen vagy el bocziattýac. Adgya Isten, hogy az ű kegyelme bucziuza-
sanac kedwes ki menetele lehessen. Mellyet ha meg ertöc, valaminemü leszen, Nagyságodnac késöde-
löm nélkül igyeközöm levelem által ertesere adni. His eandem Spectabilem ac Magnificam Domina-
tionem Vestram una cum familia sua florentissima protectioni Altissimi et quidam specialii commendo,
aliquando adeo felicissime providere syncere exopto. Papae 9 die Maji Anno 1623.

Spect.ac Mag. D. V.

humilis Cliens
Johannes Paulides Canisaeus
Minister Ecclesiae Papensis mf. pr.

Kívül: Spectabili ac Magnifico Domino, Domino Francisco de Batthyán, Agazonum Regalium Magistro
Comitatus Soproniensis Comiti Supremo etc. etc. Domino et patrono mihi semper gratiosissimo. –
Piros viaszpecsét.

(A levél jelzete: Országos Levéltár Batthyány-lt. missilis anyagában: 23.924).

A veszprémi végvár katonái Batthyány Ferencnek (Veszprém, 1623. március 25.)

Tekentetes és Nagyságos Vrunck

Nagyságodnak mint minekwnk kegyelmes Vruncknak, Ayanliuk szolgálathunkat. Istentwl Nagy-
ságodnak kewanok yo egessegett, szerenchessen nagy boldogull megh adatny – Emlékezhetyk Nagy-
ságod arra, hogy ez ell mult Jdökben Nagyságodtull Pataý Istuan Praedikator Vramott, my keremes²⁰
szerintt obtinealtuk wolt oly ok alatt, hogy wdeö mulua Nagyságodnak meginth wisza ereszwk, mintt
hogý penigh my az ű kegyelme eddig walo szolgaltiaual megh elegettwnk, es ez mellett Nagyságod
mostannis szamott tart ű kegyelme es maga Praedikatoranak mondgya lenny. Annak okaert
Nagyságodott Seregüll akarank megh talalny, hogy Nagyságod inneýd my közülünk ű kegyelmett
kýweuen helyheztesse masuua. Mert my ű kegyelme helyben hasonlo kerezien lölký Taneýto Predi-
kátort ackarunk fogadni es közynkben helyheztettný. Ackkarassunk es igiekezessünk az közönsegesen
minekwnk, hogy Szilagý Istuan Praedikator Uramott talalliuk megh ez dologroll, hogy ű kegyelme
meltoztassek közinkbe yönný, az ýtt walo lölký Pasztorsagnak gondgya wiselesere. Azert Nagyságodatt
kerýwk mint minekwnk kegyelmes Patronus Wrunckoth hogy Nagyságod leljen kegyelmessen hozzank,
Szilagý Istwan Praedikator Vram ýde my közinkben walo be helyheztetessere. Isten sokaig eltesse
Nagyságodott sok esztendökigh yo egessegben. Datum Weszprimi die 25 Martj Anno 1623.

Nagyságodnak yo akaro szolgálý
Weszprimben leweö Csaszar és Koronas Kiralý
Vrunck ű Feölsege Lowas es gyalog zolgaý

Kívül: Spectabili ac Magnifico Domino, Domino Francisco De Battian Comitti Comitatus Soproniensis
Agazonum Regalium Magistro ac Sacrae Caesariae Majestatis Consiliario etc. Domino domino et
Patrono nobis gratiosissimo.

Rajta 12 levélpecsét.

(A levél jelzete: Országos Levéltár Batthyány-lt. missilis anyagában: 51.426)

²⁰ keremes: kéremés. Régi magyar szó, jelentése = kérvény. (SZARVAS G.–SIMONYI Zs.: Magyar
Nyelvtörténeti Szótár, Bp. 1891. II. 214.)

HORVÁTH ÁDÁM VERSES LEVELE KOVÁTS FERENCHEZ

Kováts Ferenc (1764 k.–1819) Veszprém megye irodalmi érdeklődésű főmérnöke „ifjú korában hosszabb időt töltött külföldön, mérnöki tanulmányokkal foglalkozva. Nemcsak műszerekkel, hanem egy kis könyvtárral is tért haza, melyben fő helyet: *Lafontaine*, *Boileau*, s *Voltaire* művei foglalták el. Nyelvismerete: latin, német, francia.” (Szinyei.) Az ő barátsága sokat jelentett a nálánál 14 évvel fiatalabb Horváth Ádám földmérő és poéta számára az 1780-as évek kezdetén. Bevezette pápai társaságába, s megszerezte sokfelé ajánlotta mint földmérőt, élénk figyelemmel fordult Horváth poétai és nyelvészeti tevékenysége felé. Felvilágosodott gondolkodásával, szabadkőműveshez illő humánus elveivel erősen hatott fiatal pályatársa gondolkodásmódjára. Emellett megismertette vele a korabeli nyugati – főleg francia – írók műveit.

Kováts Ferenc és Horváth Ádám kapcsolatára, szakmai együttműködésére utal az a mindkettőjük nevével szereplő térkép, amit 1784-ben készítettek Veszprém város főutcájáról. Hrenkó Pál írja le a *Földrajzi Közlemények* 1980. évi 1–2. számában (121. l.). Kettőjük élénk irodalmi érdeklődésére, friss szemleli vitázó kedvére vall az a két prózai levél, amit Abafi közölt 1878-ban a *Figyelő*-ben.¹ (A *Magyar Verstanhoz*. 64–74.) Kováts Ferenc levele *Szent Gál*, 1788. január 29-én, Horváth Adámé *Füred* 28a Február 1788. kelt. A két hosszú verstani értekezésből itt csak azokat a sorokat idézzük, amelyek Kováts sokoldalú fordítói tevékenységéről szólnak. Ezek a levélbeli párbeszéd (viták) ugyanis jól készítik elő Horváth eddig ismeretlen, itt közlendő verses levelét, amelyben 16 sorban, tiszteletre méltó tömörséggel méltatja barátja fordítói munkásságát.

Kováts: „Megengedi U. Ó. hogy p. o. Wieland (!) úrnak a Gray Johannáról írt Tragoediájából egy néhány sorokat ide tessek tizenkét táttatú Magyar két soros és cadentiás versekben . . .” (Itt 24 verssort közöl.)²

Horváth: „Gray Johannánál való jegyzéseimet, mivel a' Tragoediát már szegény rostamba vetni méltóztatott U. Bátyám; különös, de tsak a verseket illető észre véveésekkel, Pápára meg küldöttem . . .”

Kováts nagy tisztelettel szól Milton „el veszett Paraditsomá”-ról: „mellynek én egykor hozzá fogtam vala fordításához; de a' melly a' hivatalbeli foglalatosságok miatt még félben hever.” (Itt az első énekből közöl 40 sort.)

Horváth: „A' Milton fordításban sok szép verse vagyon U. Bátyámnak; de sok van olyan is; a' mellyből egészen ki tettik, hogy erőltetett fordítás . . .” (Itt részletes elemzés következik, s 6 versszakot közöl saját fordításában.) – „Milton fordítására már engemet régen és sokann unsoztak; – írja Horváth, – nem tudtam, hogy már U. Bátyám bele kezdett; én mivel tsekély Frantzia és Német vagyok . . .” „de azonban verselni, kivált négy sorú verseket írni a' mint U. B. kezdte nagyon szeretek: azt találtam, hogy fordítsuk le ketten, egészen, fogadom hogy nagy kedvességű munka lessz.” (Kiemelés utólagos.)

Kováts „toldalékul” közli „Virgilius ugyan azon Textusának fordítását, melyet már a Músában három féleképpen, Földi Ur írásában pedig negyedikképpen olvastunk . . . (Aeneid. L. I. v. 34.)”³

¹Abafi annyit közöl, hogy Horváth Ádám másolatából ismeri a leveleket, de nem nevezi meg forrását. Itt pótoljuk. A két levél az MTA Kt. K. 757. l. jelzete alatt található Horváth HOLMI-I. saját kezű kéziratában a 323–348. oldalon. Címük: „*Litterae P. D. Francisci Kováts . . .*” és „*Replica de dato 28. Febr. 1788.*”

²Az eredeti mű Wieland (1733–1813) második „világias” korszakának terméke. Címe: *Lady Johanna Gray* (szomorújáték, Zürich 1758.) –

³Horváth elküldi Kovátsnak Földi levelét, amelyben „a magyar vers írásnak némely módjait, s a versekben némely neveit rostálgat”-ja, s felkéri Kovácsot, hogy összehasonlítsa az ő válaszával „tegyen ítéletet” kettőjük eltérő felfogása felett. Erre írja Kováts szerényen és kedves humorral: „olgy dolgokban parantsol velem U. Ó., amelyekben én nem igen lehetek alkalmatos Bírő; mind az által, ha tsak ugyan már kedvéért U. Ó.-nek, a Hattyúk között gágogni kellekik; ám legyen!”

Horváth bírálata nem kedvező: „U. B.-tól többet vártam volna . . .” Enyhítésül hozzát teszi: „Ha U. B. egy fordítását se látta volna ezen textusnak Magyarúl; sokkal tökéletesebben fordította volna.”

A párbeszéd bepillantást enged a „Bakony erdei Nimfái közt” verselgetők irodalmi érdeklődésébe, őszinte barátságába, ami megengedi a kritikát, sőt várja! Kováts Gray Johannája nem jelent meg nyomtatásban, Milton műve sem készült el magyarul, a „Virgilius” fordításról való vita sem járt más gyakorlati eredménnyel, mint a levelezők szellemi frissiségének ébrentartásával. Vallanak a levélírók, – itt főleg Kováts – rendíthetetlen alkotni vágyásáról, ami az akkori külső körülmények reménytelensége mellett is élénk volt. Horváth itt következő levele is a kiadás nehézségéről szól: „sok elmés fáradozásodnak / Szép gyümölnsi könyvek moha közt rothadnak[?]”

*Kováts Ferenc Ingysener Urhoz a' Vallás győzedelme
Szomorú játékra Homlok vers.*

Kováts! ki nem régen kép faragó voltál,
Mikor *emberséges embert* ábrázoltál,
Nem régen sok mester embert szép munkára
Tanítál; az *út 's híd tsinálás módjára*,
Most valóba derék vas mivessé váltál,
Mikor a' Vallásnak fegyvert kalapáltál,
Vagy is *győzedelmét* fegyver darabjából
Magyarúl húzod ki a' francz kohójából –
Hogy van hogy sok elmés fáradozásodnak
Szép gyümölnsi könyvek moha közt rothadnak [?]
Hát már *Boetius* nem lát e világot,
Hát a' Szent *Pulpitus* még eddig sem hágott
Fel a' nyomó présre, (betű présre) – ha mind így haladnak
Munkánk terjedési – kevés hasznót adnak,
'S nem tsuda ha Phoebus világot nem gyűjthet
Mikor minden Kováts tsak magának fűjtat.

22a Jan. 1788.

Horváth verse nem jelent meg nyomtatásban. A Holmi-I. kéziratot kötetében maradt fenn saját kezű másolatban. Keltezése azt mutatja, hogy rendszeres levelezés volt közte és Kováts között. „Homlok vers”-e talán éppen annak a levélnek melléklete, amiben Gray Johanna tragédiájáról szóló bírálatát küldte Pápára? Amikor „kép faragónak” nevezi Kovátsot, a „francia nyelvből magyarra fordított” művére gondol, ami *Emberséges ember egész tisztje . . .* címen Győrben jelent meg 1775-ben. Kováts „*A gyenge ifjúság nagy hasznára*”, tehát nevelésére, faragására írta.⁴ Másik említett könyvének – „*út 's híd tsinálás módja*” – tartalma Kováts Ferenc mérnöki tevékenységével függ össze: „*Az utak és utzak építésének módja*, mellyet Gautier után franciából fordított.”⁵

Horváth a „Szent Pulpitus”-t is úgy említi, mint ami még nem került fel a „betű prés”-re. A következő évben, 1789-ben jelent meg Győrben. Címe: „*A pulpitus. Egy mulatságos vitézi költemény. Az 1767. esztendőbeli (Boileau munkáját) drezdai nyomtatás szerint magyar versekbe foglalta . . .*”⁶

⁴ Teljes címe: *Emberséges ember egész tisztje* vagy oly maximák mellyek szerént az ember magát e világban bölcsen, okosan, Isten és emberek előtt való kedvességgel hordozhatja. A gyenge ifjúság nagy hasznára való nézve francia nyelvből magyarra fordított. *Győr*, 1775 (Az előszó kelt Szombathelyen 1774. nov. 1. és ifj. Eszterházy János gróf úrfinak van ajánlva.)

⁵ Teljes címe: *Az utak és utzak építésének módja*, mellyet írt Gautier úr. Mostan pedig hasznos jegyzésekkel bővítvé és szükséges táblákkal megékesítve magyarul kiadott. Pozsony és Kassa, 1778.

⁶ Még hozzát teszi: „az author egy barátjának némely szükségesebb jegyzéseivel. Kiadta . . .” – Talán Horváth Ádám volt a nevezett barát? Méltán gondolhatunk rá a köztük levő, irodalmi kritikával élő barátság nyomán.

(Kováts Ferenc.) Az Európa-szerte nagy érdeklődést kiváltó Boileau-műről idézünk pár mondatot mai kritikus tollából: „A komikus hősköltemény első tiszta megvalósulásának Boileau *Le lutrinje* (A pulpitus, 1764–1783) tekinthető: az ebben vivott „csatát”, melyre a Prelatus és a kanonokok közt egy templomi emelvény felállítása, tehát merőben hétköznapi esemény miatt kerül sor, a szerző a hősi eposz modorában, ill. formai eszközeivel éneklé meg.” – „*A pulpitus* nem antiklerikális szatíra... csipkelődése a kényelemszerető, eszem-iszomot kedvelő papokkal, szerzetesekkel befelé az egyházon belüli tréfálkozás keretébe.”⁷ – Kováts ezzel a fordításával könyvet adott a francia nyelvet nem ismerők kezébe, a társadalom középrétegébe, mert a francia nyelv gyakorlata csak a főúri körökben volt általános. Olvasmányt, ami műfajilag is újság volt, nemcsak nálunk, hanem másutt is Európában.

Boetius nevének említése újabb kapcsolatot jelez Horváth és barátja között. Ugyanis Horváth is foglalkozott ifjú korában Boetius fordításával. Ennek nyomát megtaláljuk a Holmi-I. kéziratot kötet elején, a korai versek között a 13–14. oldalon: „*Boetius* (Consolationum philosophicarum)” címmel. Lehet, még debreceni deák korából való próbálkozás. Feltehető nagy érdeklődéssel olvasta barátja, Kováts fordítását, ami azonban nem jelent meg. „Nem látott napvilágot” az itt közölt Horváth-vers címében szereplő „a: *Vallás győzedelme Szomorú játék*” sem, amelyre a füredi poéta „Homlok vers”-et írt. Talán egy korábbi mű hátráltatta? *Naláczky József* (1748–1822) testőrirő ugyanis már előbb lefordította *D'Arnaud* tragédiáját magyarra *Euphemia* vagy a vallás győzedelme címmel s megjelentette Pozsonyban 1783-ban.⁸ Horváth jól ismerte Kováts kéziratából a művet. Kazinczynak említi *Szánródon*, 1789. május 26-án kelt levelében: „a' 12 syllabájú verseket egy jó barátom úgy szokta írni, hogy a' mint középen meg kellene törni, ő elől 5, hátul 7 syllabát tesz; így fordította a' Vallás győzedelmét Francziábúl; nekem ez a' structura nagyon megtettzett”, „ha a' vers tsak két cadentiájú akar lenni; így leg-szebb, próbáld meg ezeket is.” – Horváth itt közölt „Homlok vers”-e is „12 syllabájú”, de nem utánozza Kovátsot a szótagok elosztásában, az egyenletes 6 + 6-os beosztásnál marad.

„Phoebus világot nem gyűjthat” – ha „így haladnak munkánk terjedési”. Ez a végső kicsengése Horváth versének. Illő a felvilágosodás korához, s annak jeles emberéhez, Kováts Ferenchez, ki oly nagy lelkesedéssel állt ki a könyvek szükségessége mellett, a nép körében is. A *Mindenes Gyűjteményben* „1789. december 19-én, nyelvünk és nemzetünk pallérozására vonatkozóan tett javaslatokat. Hivatkozott arra, hogy az újságok eddig főleg csak azokra igyekeztek hatni, akik „mezei emberek” sokaságára, akikre még most is csak az olcsó, de kétes értékű „népkönyvek” jutnak el. A nép kiművelése érdekében népkolai reformot, hasznos és olcsó könyveket, valamint a papok, lelkészek közreműködését javasolta.”⁹

A tréfálkozó kedvű Horváth ügyesen használta ki a pápai jó barát vezetéknevének kettős jelentését azzal, hogy „a francz kohójából” „kalapált” (kovácsolt) fegyvert említ s nem lúdtollal írott irodalmi művet. A „nyomó présre” nem került magyar könyvek miatti keserűséget jól feloldja az utolsó élcélődő sorban: „minden Kováts tsak magának fűjtat.” A „Homlok vers” a maga eredeti kifejezőmódjával jellemző szerzőjére, a „mathematicus”-ból lett poéta, az éles eszű, kedélyes Horváth Ádámra.

⁷ KISS József, *A komikus hősköltemény útja a Helység kalapácsáig*. ItK 1978. 435.

⁸ BIRÓ Ferenc, *A legérzékenyebb nemzedék*. (Báróczi Sándor és „testőrirő” barátai.) ItK 1978. 20. l. 8. sz. jegyzet. – Közli az eredeti címet: *Eufémia, ou le triomphe de la Religion* Drame par M.D' Arnaud. Paris, MDCCLXVIII. –

⁹ KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795.)* Bp. 1970. 458.

Spira György

VÖRÖSMARTY GÖRGEY-ELLENES VERSÉRŐL

Vörösmarty Mihály, aki a szabadságharc összeomlása után jó ideig bújosóként járta az országot, 1849 októberének első felében egy Szatmár megyei birtokos, Csanády János gebei kúriájában húzta meg magát. Itt értesült az október 6-án Aradon történekről, s itt írta meg – közvetlenül éppen ezeknek a megrázó eseményeknek a híretől indítatva – előbb *Setét eszmék bortják eszemet . . .*, majd – október 10-én – *Görgeinek híják a' silány gazembert . . .* kezdetű versét. Az előbbit azután – ugyancsak október 10-én – lemásolta Csanády Jánosné emlékkönyvének egyik lapjára, az utóbbinak pedig még a fogalmazványát sem tartotta meg magának, hanem – legkésőbb továbbutazása előtt – ezt is vendéglátóira hagyományozta.

A Görgey-vers fogalmazványa azonban nem maradt végleg Csanádyéknál: egy darabig őrizték ugyan, de utóbb, egy szép napon Csanády János fia, Sándor, akiből határozati, majd függetlenségi párti politikus lett s aki – úgy látszik – minden alkalmat megragadott, hogy borsot törhessen politikai ellenlábasaik az orra alá, gondolt egyet és a kézirattal megprezentálta a legérdekeltebbet, magát Görgeyt. S Görgey – javára legyen mondvá – nem semmisítette meg a verset, hanem ettől fogva ő őrizte tovább (habár arra persze nem gondolt, hogy szövegét másokkal is megismertesse).

Így hát a közönség a műről egészen Görgey haláláig csak azoknak a pontatlan kéziratos másolatoknak az alapján szerezhetett tudomást, amelyek még Csanádyék házánál készültek a fogalmazványról. Míg nem Görgey elhunyt és iratainak az akadémiai kézirattárba kerülése után végre hozzáférhetővé lett az eredeti fogalmazvány, s ennek felhasználásával immár a vers hiteles szövegét is közzétette Tolnai Vilmos az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1925-i évfolyamának 90–91. lapján.

Am a kézirat hányattatásai ezzel még mindig nem zárultak le: mikor megkezdődtek a Vörösmarty-művek kritikai kiadásának a munkálatai, a vers itteni újjalagos sajtó alá rendezésére készülő s a Tolnai publikálta szöveget az eredeti fogalmazvánnyal annak rendje és módja szerint egybevetni kívánó Tóth Dezső kénytelen volt megállapítani, hogy a fogalmazványnak hűlt helye az akadémiai kézirattárban; s ezért végül maga is a Tolnai által megjelentetett szöveg egyszerű újraközlésére kényszerült szorítkozni.¹

A véletlen azonban megint egyszer igazolta azt a levéltáros-bölcsességet, hogy anyag nem semmisül meg, legfeljebb lappang. A közelmúltban ugyanis, az Országos Levéltár falai közt őrzött családi levéltárak anyagában folytatván (merőben más irányú) kutatásokat, néhány egyéb ugyancsak Görgei hagyatékából származó irat társaságában váratlanul rábukkantam az elveszettnek hitt vers-kéziratra egy olyan helyen, ahol józan ésszel senki sem kereste volna: a Széchenyi grófi család levéltárának *Széchenyi István-gyűjtemény* elnevezésű iratcsoportjában, vagyis azok között az iratok és irat kivonatok között, amelyeket Bártfai Szabó László gyűjtött össze valaha, mikor forrásfeltáró munkát végzett tervezett, de tető alá végül mégsem hozott Széchenyi István-életrajzához.

Hogy Bártfai Szabó milyen megfontolásból sorolta be egy megírandó Széchenyi-életrajz forrásai közé ezt a verset is, azt persze nem tudom megmondani. De ez a lényeg az úgysem érinti. Hiszen a lényeg az, hogy előkerült a kézirat s így a Tolnai Vilmos, illetőleg Tóth Dezső által publikált szöveget végre egybevehetjük a (csatoltan reprodukcióban is bemutatott) fogalmazvány szövegével, amely így fest:

Görgeinek híják a' silány gazembert,
Ki e' hazát eladta czudarúl.
Kergesse őt az istennek haragja
A' síron innen és a' síron túl.

¹ Mindezekről részletes és tüzetes előadással szolgál TÓTH Dezső a vers említett kritikai kiadásához (*Vörösmarty Mihály Összes Művei* III, Bp. 1962. 175–176. l.) fűzött jegyzeteiben (uo. 554–557. l.).

Ő, száz ezernyi hős fiak' vezére,
Dicső [,] ha győz, dicső, ha elesik
Ki úr leendett, millyennél nagyobb nincs,
Mehajlott a' lábtúrta fővenyig.

Kezében volt az ország' szíve, kardja,
'S ő [,] mint pofon vert, megrugdalt inas,
Feladta gyáván mind e' drága kincset,
Bérért vagy ingyen, mindenképen gaz.

Hallgatnak ágyuink, a' puska nem szól.
E' némaság oh milly rémületes!
A' hajdu nem küzd, a' megjött huszárnak
Kardján most nem vér, – csak köny csergedez.

Harcz nélkül, alku nélkül így elesni!
Egymásra néznek a' bús harczfiak
'S a' hitszegő vezérre szíveikben
Kihalhatatlan átkot mondanak.

„Isten vagy ördög – így kérdik magokban –
Mellyik teremté ezt a' Görgeit?
Illy férget isten soha² nem teremthet,
Ezen megtörnék emberben a' hit.³”

Hervadjon a' fű [,] a'hol megpihenne,
Akadjon fel, midőn a' fára néz [,]⁴
Enyhet ne adjon éhe [,] szomja ellen
A' föld, 's ne nyujtson soha emberkéz.

Kergesse őt a' bal szerencse, mint
Szilaj kutyák a' felriadt vadat.
Éljen⁵ nyomorból [,] kínból mindhalálg [,]
'S ha elhal, verje meg a' kárhozat. [”]

S ezt a szöveget követi azután Csanády János hitelesítő záradéka:

Írta Vörösmarty Mihály Szatmár megyében
Gebén: 1849 oct. 10^{kén} délután Csanády
János háznál.

² Ezt a szót Vörösmarty utólag toldotta be a szövegbe.

³ Ezután az alábbi áthúzott sorok következnek:
Hervadjon el – hol megpihenne, a' fű,
Akadjon fel, midőn a' fára néz

⁴ Ezután az alábbi áthúzott sorok következnek:
Egyék magának kint és nyavalyákat
A' föld ne adjon éhe, szomja ellen
Tápot ne nyujtson soha semmi kéz.

Ezt a harmadik sort azonban Vörösmarty eredetileg így kezdte: 'S tápot . . . , és ezt a változatot alakította át azután a fent olvasható – utóbb szintén áthúzott – szerkezeté.

⁵ E szó kezdőbetűjéről Vörösmarty lefelejtette az ékezetet.

Görgeimék híját a' világy gáncambett,
Ki e' hasat eladon csandvót.
Kergesse öt az ifjonnak haragja
A' síron úvreni e' a' síron kút.

Ó, skán caeronyi hős fiak' vezére,
Dicső ha gyón, dicső ha elvick,
Ki úr leendese, mily ennét' ragyokhainak,
Meghajlós a' ~~de~~ labárona fővenyij.
Kerében volé az ország' sévő, kardja,
J' ó' miné profon vore, megrugdat' innak,
Feladta gyáván mind e' drága kincves
Bécsőre vagy ingyen, mindenkepon gar.

Haltgasmak ~~aggyint~~ aggyint, a' puska rem sad.
E' némaság ok mily rémületes!

A' hajdu nem kiard, a' mejjőse hozzának
Kardján most nem vör, - ~~hát~~ hány csorgedok.
Harca nélkül, alku nélkül igy elvick!
Egy máson nének a' bris harcafiak
A' "húszegő" veséve sévickben
Ki halhatatlan, átkos mondának.

Ífjen vagy idög - igy kerdik magokben
Mellyik seremesi esk a' Görgei?

Mly ferges ifjen ^(vohaj) nem serem thet,
Eren mejjőnek emberben a' hie.

~~Korodjan el a' hat mejjőnek, a' f...~~
~~Atkadjan fel, midőn a' fura néi~~

Herradon a' fu a' hot meggibenne,
Akadon fel, midon a' fara nea,
~~Egik maginat kinis a' ngaratjallas~~
A' föld me adon che, stonja ellen
~~Ime ne nyjissos soha stamika.~~
Engkes ne adon che stonja ellen
A' föld, s' ne nyjissos soha embekin.
Kergette öe a' bal serence, mine
Tilaj kusyat a' fetriand vadas.
Eljin nyon abot kinbol mind halalij
I ha elhal, verje meg a' katheras.

Johanna Wöröma ty stikaly, satawa kopy kow
Eger 1849 Oct. 10 kin delikow Comendy
János Kócsak. —

Ha mármost a Tolnainál, illetőleg a kritikai kiadásban olvasható szöveget egybevetjük a fentivel, akkor egyetlen érdemleges eltérést találunk: hogy tudniillik a második versszakot nyitó *Ő* szóról a korábbi kiadásokban lemaradt az ékezet s így ez az eredetiben nyomatékkaal bíró személyes névmás nyomaték nélküli indulatszóvá alakult át. A többi eltérés ellenben egytől egyig csak a központozást, illetőleg a szavak egybe- vagy különírását érinti, s a szöveg értelme szempontjából valamennyi közömbös.

Annál inkább kiemelendő viszont, hogy a verset a kritikai kiadás – ebben az egyben nem Tolnai, hanem a csak a pontatlan másolatok valamelyikét ismerő korábbi közlők, illetőleg ismertetők eljárását követve – az idők során rátapadt *Arok* cím alatt adja, holott az eredeti szöveget Vörösmarty nem látta el címmel. Ezen a ponton tehát a kézirat Tolnait igazolja, s ezért a jövőben a nem Vörösmartytól származó címet a költő nyilvánvaló szándékainak megfelelően a vers kezdősorával kellene behelyettesíteni.

Végül pedig – ha már foglalkoznom kellett ezzel a verssel – hadd jegyezzek meg vele kapcsolatban még valamit. Tóth Dezső teljes joggal mutat rá arra, hogy a Görgey-ellenesség Vörösmartyban nem a világosi fegyverletétel után és ennek hatására fejlődött ki, hanem már korábban gyökeret vert benne, hiszen a költő, aki a kossuthi politika útján járt, kezdettől fogva szenvedélyesen elítélte a békepartiságot s ennek egyik képviselőjét látta Görgeyben is, róla magáról – mi több – azt is jó előre feltételezve, hogy adandó alkalommal el fogja árulni a forradalmat.⁶ De ha ez így igaz is, akkor sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Vörösmarty Görgey ellenes verse mégis csupán Világos és Arad után íródott s közvetlenül azokat az indulatokat szólaltatja meg, amelyek az Aradról érkezett hírek hatására törtek fel a költőből (meg hozzá hasonlóan az elbukott forradalom számtalan más hívéből is). Ha pedig figyelembe vesszük ezt a körülményt, akkor a verset mégsem kezelhetjük merőben úgy, mint amelyben *pusztán* a Vörösmartyt már korábban is átható Görgey-ellenesség jut kifejezésre, hanem úgy is kell kezelnünk, mint egyik első kifejezőjét annak az újkeletű – de Világos és Arad után hirtelen széles körben lábra kapó s megannyi korábbi Görgey-rajongót is egyszerre Görgey-ellenes irányba fordító – hiedelemnek, hogy az összeomlás egyedül Görgey-nek tulajdonítható, hogy az összeomlás, ha Görgey nincs, akár elkerülhető is lett volna.

Es ezt azért kívánom hangsúlyozni, mert még ma is gyakran lehet találkozni olyan – komolytalanság dolgában emezzel méltán vetekedő, de ellenkező előjelű – hiedelemmel, hogy Görgeyt kizárólag azok az alaptalan vádak keverték az áruló színezetébe, amelyeket Kossuth szórt rá bodonyi nyílt levelében. Holott már maga az a tény is, hogy Vörösmarty hamarabb megírta Görgey-ellenes versét, mintsem megismerkedhetett volna Kossuth nyílt levelével, kellőképen tanúsíthatja, hogy ez szintén téves elképzelés: hogy a bűnbak-keresés ösztöne Kossuthtól függetlenül is úrrá lett sokakon – egészen kiváló elméken is –; amint hogy ennek így is kellett lennie. Mert belátni, hogy az a nemes ügy, amelyért 1848-ban fegyverre keltek, nem egyes emberek gyarlóságai, hanem a forradalmi tábor egésze által kifejtett erőfeszítések elégtelensége miatt bukott el: olyan nagyfokú józanságot követelt volna a jó ügy mellett mindvégig kitartók tömegeitől, amilyenre sajnos még elvéve sem igen akad példa a történelemben – s kivált nem akad mifelénk.

⁶Erre nézve ld. az 1. jegyzetben már hivatkozott helyet.

ARANY JÁNOS KIADATLAN BÍRÁLATA A SZÁSZ KÁROLY-FÉLE MACBETH-FORDÍTÁSRÓL

Szerencsés véletlen folytán került az Akadémia Könyvtárába két becses kézirat, Voinovich Géza régi magántikára rokonságától, s köszönet érte, hogy megőrizték a már szinte szétmállott papirokat, s hogy közlésüket megengedték. Arany hivatalos bírálatát az egyik, hét nagy ívlepon, aláírása nélkül ugyan, de a másik, a szintén saját kezűleg írott kísérőlevelén ott a neve, 1864. szept. 27-én.

A még 1863 végén benyújtott fordítás másik bírálójának a Kisfaludy-Társaság Egressy Gábor jeles színészünket kérte föl, aki elragadtatott véleményét s e fordítás kiadásra ajánlását előszóval terjesztette elő a társasági ülésen, Arany azonban a szokott alaposágával megírva adta be ezt a most először közölhető bírálatát, 160 helyen téve észrevételeit a fordításnak néhol értelmetlen, avagy magyartalan soraira, és mindjárt mellé is írta az eredeti angolhoz hívebb kifejezéseket, valamint a szebb, költőibb szavakat.

A Shakespeare-drámák közt egyik legnehezebben fordítható Macbethből régebben maga Arany is fordíttatott, de kézirata elpusztult az 1945. évi januári légbombaktól kitéve, Ménesi úti Arany László–Voinovich-féle villában. Ez a sors érte a Greguss-fordította „Athéni Timon” bírálatát is, valamint a sok száz családi levelezése és kis könyvtára szekrényeit, melyekben pedig becses megjegyzései voltak a Petőfi-féle *Cortolan* és Vörösmarty-fordításában kiadott *Lear király* kötetekben... Ezekről csupán a Voinovich-féle Arany életrajz 3. kötetéből tudunk, azonfelül az egész nagyszerű fordítás-sorozat létrejötté előzményeiről, Tomori Anasztáz bőkezű támogatásáról. Arany egykori, nagykőrösi gazdag tanártársa ugyanis drámaként 200 aranyat küldött a fordítónak, vállalva a teljes nyomdai költségeket is. [Az 1940-ben megjelent életrajz 80–82. lapján a részletezés] Shakespeare születése 300. évfordulójára meg is jelent az I. kötet: *Otello* és *A szentivánéji álom*, 1864. ápr. 30-án. Az Arany-féle javításokkal nyomdába került Macbeth csak a harmadikként juthatott napvilágra, 2 év múlva.

A Társaság felkérésére Arany öt drámafordítás bírálatát vállalta: Ács Zsigmond, régi kőrösi tanártársa *Velencei kalmár*-fordítását (302 helyen téve hibajelet); Greguss Ágost *Szeget szeggel*-fordításában 250 helyen, Szász Károly II. *Richard*-fordításában 210 helyen, végül a *Macbeth*-ben 160-szor végezve javításokat. Tompának többször panaszolta, hogy mennyi munkát ad néki a „fogósabb helyek” korrigálása... Láthatjuk a most közöltben is. Kora fiatalága óta vonzotta a nagy angol költő realizmusa, tragikái kifejezőképessége és a drámák elevensége. A zsoldári szóval azt mondta egyszer fiának, Lacinak, hogy Shakespeare éppoly nagy a nagyokban, mint a kicsiny darabjaiban. De maga is emberfölöttit végzett, hogy a Kisfaludysta-igazgatás, lapszerkesztés mellé a műbírálati betetőzéséül három örökbecsű fordításával ajándékozta meg nemzetét, a *Hamlet*, *Szentivánéji álom* és *János király* magyarításával.

Tisztelt Társaság!

Szász Károly „Macbeth” fordítása, egy ily shakespearei fődarab méltó átültetését tartva szem előtt, sok kívánni valót hagy még, mind a hűségre, mind a kifejező erejére, hatályosságára, a nyelv s verselés szavatosságára nézve; mind azáltal benne annyi sikerült részlet is van, hogy mint fordítási studium, figyelemre méltó, s egyengeti útját későbbi tökélyesb áttételeknek. Annál fogva a Társaság Shakespeare-kiadásába fölvetetni czélszerűnek látom; de egyszersmind azt is, hogy a fordító ide mellékelt *jegyzeteimet* használja föl némely, szerintem hibás helyek kijavítására.

Pest, sept. 27. 1864.

Arany János
kinevezett bíráló

JEGYZETEK

Macbeth
(Szász Károly)

I. felvonás. 1. jelenet. Elég sikerült.

2. jelen. Az úszókról vett hasonlat két variánsban is van, de egyik sem elég jó, *Mondd a királynak el* – kissé szétszórt, nehézkes. Tán jobb lenne szabadabban: „Azt kérdi a király.”

„Mert minden undok bűn szapora rajjal” – igen általános az eredetihez képest: „The multiplying villainies of nature”. Közelebb járna: „Mert született gázság egész raja.”

„Daczolva véle: értjük *Macdonwalddal*, pedig az eredetiben: „disdaining *Fortune*”.

És *dárdahegyre* nem tűzé fejük, az eredetiben *Macbeth karddal* vív „upon our battlements.”

„De mintha napkelet felől stb. Nem fejezi ki az eredetiben levő ellentétet. Azt mondja Sh.: mintha onnan, honnan a napot vártuk, vihar jó stb. Itt a napkelet egyszerűen a táj megjelölésévé halványul. Lehetne közelebbi árnyalással így:

„De mintha

Onnan, hol a nap kél, hajótörő

Vész fellegek dörögve tornyosulnak:

Úgy jött, ahonnan jót vártunk, gonosz.”

„S minő sietség néz ki tekintetéből?” – Nehéz, mekegő vers.

„What a haste looks through his eyes!”

„S minő sietség néz ki a szeméből?” – Miért nem lehet így, magyarosan?

„Menj, s kiáltsd veszett nevét.” Veszett nevét kiáltani annyi, mint rosz hírbe hozni. – „Go, pronounce his present death.” Ez nem veszett név.

3-ik szín. A boszorkány jelenetben a fordítás rímesebb, mint az eredeti, s ez nem volna baj, ha kissé szabadon nem bánna a szöveggel.

„Vén hugom, hol utazol?” Sh. Where hast thou been, sister? – „romp-fed ronyon = *kövér ségre* vonatkozik. Fordítónál *vaskos*. „Ordított, hogy fért a torkán”. Sh. egyszerűen *cries*. „Ura Aleppo felé ment csolnakán.” – Sh. master on the Tiger. – Annyira nem csolnak. De hogy is megy csolnakon tengerre?

„egy öntésben utána evezek.” Öntés, az igaz, boszorkány historia, de mit jelent öntés? Az útra öntött folyadékot, vagy főzeléket, melybe a ki beelép, meg lesz rontva. Hogy hajózik hát az öntésben a banya? – Shaksp. sieve, Schlegel: Sieben: rosta, szita.

Banquo: *Kik* ezek? Sh. what are these? Jobb volna: *mi*k ezek? Azt sem tudja, emberi lények-e vagy micsodák.

Shakspere sem mondja: who are these *Kérhet-e ember?* are you aught That man may question? „Egyszerre csonka ujját.” Sh. *hasított* s ez nem jelent csonkát. Schlegel: helyesebben *dünne*. Magyarúl *vézna* ujját.

„Hős társamat jelen kegy és királyi

Jövő reményivel köszöntitek.” – Hiányos. Sh. hármat mond itt: with *present* grace, and great prediction of *noble having* (Cowdor thanja) and of *royal hope*.

„Cawdor thánja él, s a szerencse *markán!*” – Ha népies kifejezést úgy használna, mint a nép, nem volna szavam ellene: de ki mondja ezt ily erőltetve: valaki a szerencse *markán* él? Sh. egyszerűen: a *prosperous gentleman*. Azt hallottam: valakit a szerencse tenyerén hord, de hogy valaki a szerencse *markán* él, sületlen kifejezés.

„Szóljatok, kitől vevétek e csudás hírt? „Ez olyan, mintha *Macbeth* azt gondolná, valami *pletykából* hallották, *valakitől, embertől* Shaksp.: Say, from whence (honnan: égtől, pokoltól ?) you owe this *strange* intelligence.

Rosse: . . . „nagyobb kegyek . . .” S nagyobb kegyek!

– „ám nagy súlya vád *nyom* életén . . .” nehéz biz ez!

Macb. „Zord agyam feledt dolgok között *dúlt.*”

My dull brain was wrought with things forgotten. – Inkább: „*dúlt* agyam feledt dolgok *gyötörték.*”

„Most a király elébe stb.”

Most a királyhoz!
Forgasd eszedben a történeteket,
S ha több időnk lesz – addig fontra vetve
Szóljunk fölébe nyíltan, szabadon.

(having weigh'd it)

IV-ik szín:

Kivégezék-e Cawdor-t? vagy *kiket*
Küldétek se tértek vissza még . . .” nehéz, sok K.
„Kivégezék a thánt? vagy *biztosim*
Se jöttek vissza még?”

Duncan: . . . „Felséges Úr!
Hálátlanságom bűne ép' nagyon stb.”

Ez az *ép* oly csonka itt, valahogy fordítani kellene rajta.

„Több tartozásom, mint se mindenem . . . mint hogy
Elég lehetne kiegyenlítenem.
Elég lehetne az letörtenem.”

„Jövel *szívemre* hát – *Itt* ülteték el” stb. Én nem találok e bizalmasságot az eredetiben.
Welcome hither szerintem csak annyi: légy üdvöz itt. A következő nem a *szívbe* ülteté, hanem egyszerűen elültettelek, lesz rá gondom, hogy nőjj – *emberré teszlek*, mint a magyar mondaná. Igaz, hogy alább Banquo a szívbe ültetésről beszél; s így tán Macbeth is maradhat a szívbe plántálva.

„Pajzánul *im*”, ezt előbb kellett volna valahogy a mondatba szőni; így hátul nagyon szana beszéd.

„S ti mind *szívemhez* oly közel . . .” whose *places* are nearest. – Schlegel is: die *Nächsten* unserm Throne – és szerintem ez az igaz értelem.

„Banquo” és *banquet* szójáték elveszett. Bajos is;

V-ik szín

L. Macbeth: „Mit *szív*ből akarsz . . .” What thou wouldst *highly* – nem *szív*ből: „Mit fennyen akarsz.”

„. . . Nagy Glamis

Olyanra vágysz, mi ezt *kiáltandó*:
Tedd ezt – s tied! S amit megtenni inkább
Félsz mint ohajtod hogy nem-téve legyen.”

– Homályos; az eredetiben is. Talán a *kiáltandó* okozza a homályt, mi az eredetiben praesens: *cries*. Olyanra vágj, a mi ezt kiáltja:

Így tégy – s tied! de mit megtenni inkább stb.

Vagy talán ez is lehetne: „Az *kellene*, mi néked így kiáltson: Tedd ezt s tied . . .” A következő ezt az értelmet javasolja: „Siess haza, majd én beléd öntöm az én szellememet.”

„Mi még a koronától . . .” Sh. képletesen: *golden round*. (Mi az arany pártától, v. *perecztől*.)

Attendant: Hírnök? és a II. színben Soldier = *szászados*? *Deliusnál* Messenger és *Captain*. Indokolja is.

„A holló is rekedt, *lakomba* mely

Duncan beléptét *károgyja*”. „Nehezen szavalható szétszórása a mondatnak . . . a *mely lakomba* . . .

„forgassatok nememből ki most” – szintén az előbbi jegyz.

„Gyáva kétség” – remorse?

„Nehogy egyensúlyt *tartson* közötté és a kivitel között.” Épen ellenkezőt mond: „Egyensúlyt *veszítsen* közte és a cél között!

„Emleimre stb.” – *Nő* emleimre jertek!

„A vég-Üdvözet által még nagyobb, dicsőbb.” Tisztában szeretném kifejezni e végüdvözet értelmét, mely a két sorban a leglényegesebb. Elhagynám hát a kevésbé lényeges epithetonokat, ilyen formán:

Üdv Glamis! üdv Cawdor! s a *harmadik*

Üdvözet által még nagyobb, dicsőbb!

A nap azt a holnapot soha meg ne lássa!”

Az ily pathetikus helyen szeretném én, hogy a fordító ne elégedjék meg pusztán az értelem visszadásával és hogy a vers kimenjen, hanem igyekeznek az eredetiben levő pathost a mondat szerkezete által is visszaadni.

L. Macbeth így kiált:

„... O! never

Shall sun that morrow see.”

És megtöri a verset is. Ez több, mint pusztán véletlen; ez művészi igény. Magyarul is így kellett volna kezdeni:

„Oh, ne lássa

Azt a reggelt a nap soha!” Fordító dolga aztán beilleszteni a versfolyamba. (Nap azt a reggelt meg soha!)

VI. szin

harsonák: hautboys? hobolyák.

„templom-fecske” – vajjon szabad így *fajnévvé* csinálni, a mit Sh. csak epithetonként mond: *temple-hauntig*? S ha faj, akkor *parti* fecske, házi fecske, fali fecske; nem *templomfecske*, mely elnevezésről a magyar nyelv semmit sem tud.

– „Így mondhat sz te is

„Isten fizessét” a terheltetésért,

Mit szeretetből okozunk neked.”

– Vesse össze Fordító az eredetivel és Schlegellel. Én úgy értem: „Te azt mondhatod *nekünk*: Isten fizesse meg, és megköszönheted nekünk, a miért te fáradsz (mi pedig túrjuk szívességedet). Nem igen udvarias, de így van.

– „vezess gazdánkhoz *el*. Az *el* fölös és fonák. „És vezess gazdánkhoz. Őt szeretjük és kegyünk...”

VII. szin

„Ha gyilkom a következeseket

Felfogni bírná és csak a sikert

Hagyná nekem...” – Az eredeti kép el van veszve.

„Ha a gyilkosság felgombolyíthatná (mint fonalat) a *következményt* és az *ő* (Duncan) *megszüntével* (halálával) sikert *foghatna* (mint halat).” – Igaz, hogy ezt nehéz tiszta képben visszaadni.

Második felvonás

I-ő szin

Banquo: „Kegyes hatalmak, vesettek

Békót a sok rossz gondolatra, mely

Utat talál az álomhoz...”

Daczára fordítónak és Schlegelnek, nem úgy olvasom, hanem így:

Restrain in me the cursed thoughts, that nature

Gives way to, *in repose*... azaz *bilincseljétek álomba* a rossz gondolatokat, melyeknek az (emberi gyarló) természet utat enged magához. – Banquo t.i. panaszkodik, hogy nem alhatik, pedig ohajt alunni, de bizonyosan rossz gondolatok háborgatják (talán hasonlóak a Macbethéhez?): arra kéri a kegyes hatalmakat, hogy e rossz gondolatok bilincseljék le az álom által. Nemde? Alább is felhossa Banquo a 3 boszorkányt, s mintegy emlékezteti Macbethet arra a mit ígért, hogy még majd *beszélnek erről*.

[Lapszálen, sűrítve, a fentiekhez ezt fűzi Arany:]

Schlegel, Delius mind e fölfogás ellen s mellettem vannak. Shaksp. maga is: yet I me not sleep”. – Éppenezért nem akar alunni, *bár álmos*, mert tudja, hogy álmában nem bírja a rossz gondolatokat elűzni, melyekkel ébren megküzd.

Macb... „nem birom megkapni” (a tört) stb. Sh.-nél Macbeth a *törhöz* beszél sokkal elevenebben: *Come, let me clutch thee!* etc. (Csengettyű hang)

Macb... „Hah! nem a várt jel-e ez? Ez már nem Shakespeare-i: ő nála egyszerűen... „the bell invites me.”

Szabad-e ily változtatást tenni, mely az affectióba vág? És kételkedhet-e Macbeth, hogy a csengettyű hang a *várt jel*, midőn ő parancsolta, hogy úgy legyen, és csak azt várja egész monológ alatt. Csengettyűd és eget *nyit* oly kétes becsű rím, hogy bátran el is lehetne hagyni, s akkor a fordítás könnyebb lehetne.

„Ne halld meg Duncan! az halálharang,
mely égbe vagy pokolba hí.

[Lapszéli betoldás Arany kezétől:]

A „jel-é ez”-ben is rím van, pótolni az eredetinek is *lives* és *gives* rímét. Ezért maradhat a másik, bár kétes becsű rím.

II. szín:

Macb. . . . „Szomorú látvány!” – Nem érteni így, mire mondja Macbeth; bizonyosan nem arra, hogy Donalbain alszik a *szomszéd* vagy *mellék* (nem második, mert az N° 2.) szobában. Az én példányomban ez az instructio: *Looking on his hand* – és azt én *czélszerűnek* tartanám oda tenni. Erre utal alább a *these hangmans hands* is.

Lapszéli jegyzet: Delius elhagyja az instructiót s okát adja: miért. – Delius szerint fordítunk, közmegegyezés szerint.

Macb. . . . „Úgy *tetszék* nekem”. Nem csak szebb hangzás, de talán az eszmére kifejezőbbis volna: „úgy *rémlett* nekem.

Macb. „A hang a házba csak

Folyvást kiáltá: Ne alu gyatok!

Mindenkinek . . . „az ily elválasztás az, a mit nem lehet színpadon mondani. Az ember elfeledi, mihez tartozik már ott hátul az a *mindenkinek*.

L. Macb. brain sickly azt hiszem, több, mint *gyöngelműen*. „'Sz alvó s halott.’ Ha a *hisz* nem fér a sorba, akkor jobb ezt kihagyni.

Mék, ha még A *mék* nincs az eredetiben, ros hangzást szül és kellenlen *provincialismus*. *gild* (megaranyozni) és *gild* = *guilt* szójáték elmaradt.

Macb. Szivem kitépik. „they pluck out mine eyes. Neptunhoz nincs Sh.-nél megszólítás.

L. Macb. „Hah! valaki kopog” – I hear a *knocking*. Az annyira nyugodt gonosz asszony nem *ijedez* így a kopogástól. Pl. így: „Hallga! még kopognak. Halld, megint kopognak.” – A *még* folytonosságot, a *megint* ismétlést jelent. Amaz *still* „ez *again*.”

. . . . „ha tán kijőni kell” – ki kell jönni.

„Ólts éjruhát, talán meg kell jelennünk,
S akkor ne lássák, hogy le sem feküdtünk.” A *jer* úgyszincs ott.

Macb. „Ébreszd Duncant fel e

Kopogással. Oh lehetne bár *vele*.”

– Nagyon erőszakos dolog ez a rímért, mely Sh.-nél nincs is.

III. szín:

„What are you: *ki* van ott?” – Ki vagy, mi vagy?

Macb. „Nem *tudja* lelni mását = nem bírja mását lelni.

Macb. „Csak egy órával a *balvég* előtt: „nem lehetne a chance-ra alkalmasb szót találni mint ez a *balvég*?

. . . . csak *seprű* maradt” – — — — *seprő!* sepreje van a bornak, nem seprűje.

the very source = az ősi ér kissé távol jár.

ott *fekve* (imperf.) Duncan

. . . . mely teste *hagyja* a szerelmet érni. A *hagyta* itt valóságos rémes *láss!* *érleli* helyett.

Malc. „A gyilkoló nyíl ellőve, még uton van . . .” *Ellőve*, én úgy olvastam: Előre.

IV. szín

Ö.ember: „En hetven évre vissza jól emlékezem. „Nem is lehet *előre* emlékezni, s a vers is jobb így: En hetven évre jól *emlékezem*.

volume of time: *azalatt*. A kép elvész.

Rosse: threaten his bloody stages Halvány a fordításban:

Bosszankodással néz az emberek *játékszínére*.

..... mégis éjkd *fojtja el* a vándor fényt az égen.
Strangles – az elfojtás már oly közönséges, hogy észre sem vesszük benne a *képet*. éjkd *fojtogatja*.

Macb. „Well, may you see things well done there” – Kimaradt.

Harmadik felvonás

I. szíj

Banquo: „S ha szavad így betelhet” (ik!)

Macb. Az lenni semmi még, De bizton lenni *az*. Talán közelebb volna: *Ez* lenni stb., de bizton lenni *ez* t.i. király. Az angolban is thus *így*, nem *so*, úgy,

... „felőle szólniok = *magáról* szólniok. Amúgy nem vesszük ki oly tisztán az értelmet, a mi pedig elébb való, mint a tiszta jambus.

...” nem lévén módom ...” no son of mine succeeding. – Amaz azt teszi, hogy Macbeth nem is *remél* utódot (most van-e fia, nincs-e fia, a szöveg kétségben hagy), pedig azt akarja mondani: idegen *ágra* száll.

...” nem *fiam* (ha van vagy lesz) öröklí. ”Utód különben is csak *successort* jelent, s az lehet idegen is.

Macb. I made good to you. – Nem találtam fordítva, vagy nem értem. Szótáramban *to make good*: csak jóvátenni. De ez Schlegeleinél nincs. ((Lapszélen zárjelben:))

make good = behaupten, beweisen is. Erre mutat az ”,in our last conference.”

„Tett *tized* *ízig*” – for ever. Azt hiszem, szükségtelen a *tfz* *íz*. – „Tett mindörökre!” Különben is a *heted* *íz* a közmondásos, nem a *tized*.

„Játékra ez, szolgálni az való.”

2. *Murd*. I am one

1. *murd*: And I another. – ezt magyarul is színezní kellett volna. Itt vagyok én *egynek*, én meg a *másiknak*.

Macb. Acquaintant you with the perfect spy o’ the times – – – Úgy látszik, elmaradt.

”... S hogy a dolog hiánytalan s ne csak félig legyen ...” Az *credetiben* *kép* van: S hogy a munkán se *fojt*, se *göcs* v. *bog* ne maradjon.

– *to call upon* nem azt teszi *hívatatuk* hanem utánatök megyek (sajátkép *meglátogatlak*).

– ma kell az utat meglelni vele (t.i. lelkeddel): kissé erőltetett. Inkább: ma kell az utat ... tán *bele* (t.i. az égbe)

II. szíj

Harmadik variáns: Nincs semmi nyerve, minden elveszett,
Ha czélhoz érve, nincsen élvezet (vagy: nincs benn)
Biztosb az a lét, mit lerombolánk,
Ha tettünk kétes üdvet hozna ráánk.

Macb. Szemünköt a szív *álarczává* tenni. Képtelen. Sh-nél faces – vizards.

L. *Macb.* nature’s copy. (a kép elveszett) – De *isten képe* bennök sem örök? – Nem jobb volna: *minden jó lélek?*

Macb. A nap munkása ... good things of day.

III. Szíj

1. gyilkos: A kerülőre tértek a lovak. „Kerülő úton jönek a lovak”. – Jelentsük *azt a mit* ... „jelentsük, a *mennyit*” = how much

IV. szíj

Macb. *Bajom* kiujul – – – „then comes my *fit again*.” Tán közelebb járna: „Úgy rám jön a *láz*.”

L. *Macb.* A régi tör mely Duncanhoz *vive* ... jobb volna: *vezérle*. „Ha végre van már hajtva ... mi?” – nagyon szó szerinti és magyarázatos, mégsem érteni belőle semmit. Hisz, *mind-össze is* ... Ha eszmélsz, pusztá szék a mire bámulsz ... ilyenforma értelmet sejtök én.

Macb. Ez csak egy üres szék, a mit látsz!” – ez az értelmé.

„Hisz vér omolt *elég*, Rég is stb.

„Hiszen *vér hajdan is,*
A míg törvény nem állá őrt . . .” tán könnyebb hangzásu.

V. Szín

Hecate *Félkézzel az ha lekapom.* – Esetlen betoldás a félkézzel. Nem is azt mondja, hogy *lekapja*, hanem *meg kapja*, míg a földre esik.

VI. Szín.

Lenox „A hósi Banquo *késén* utazék”. Inkább rossz hang, mint rossz értelem. *Késén* (Messer) utazni?

Macduff is *él* kegyvesztve *most* . . . „Most kegyvesztve él.”

Lord Küldje hős Sivardot el. – *Northumberland* kimaradt.

a mi *mormogá* . . . And with hums, as who should say. „Morgott, *mintha ezt akarná* mondani.”

IV. felvonás

I. szín a *boszorkány-jelenet*.

Elég hangzatos, de nagyobb önkénnyel van fordítva, mint péld. a Schlegelé. A *tiszafának hogy van-e tuskéje, nem tudom*. [csillaggal lapszéli sorok Aranytól: „Van, tuskefenyő a neve = Yew taxus”]. Az eredetiben lévő yew alatt azt a fát gyanítom, mely *zsidócsereznye* név alatt ismert. Egész sor is van hozzá adva, mint „búvcsengettyü” – a mi legalább az én könyvemben nincs. A *czápa* czettel van visszaadva; és a sok *kutyatej* stb. sincs az eredetiben.

Macb. swallow navigation up . . . Kimaradt.

– egymást emésztek . . . tumble all together (igenis: dúljanak egymásban, összevissza.)

– – – helyén vesztegel örökre . . . who can *impress* the forest: „ujonczot ki szed Erdőből?”

Lenox: Nem *biz* *ők*, uram! – – – A mellett hogy *bizalmas*, azt teszi föl, hogy Lenox épen úgy meg van győződve a boszorkányok ott létéről, mint Macbeth, holott Lenox semmit sem látott, s nem szólhat ily határozottan: *ők*. – „Nem arra mentek?” – – „*Senki*, jó uram!”

Macb. Csak több látományt ne. – – „Csak *látományt ne többet!*” Úgy aztán a következő (a verset kiegészíteni!) *hol azok?* vezet a hírnökökhöz.

II. szín:

Rosse . . . többet nem is mondok – – – I dare not speak. – – *Lényeges ez!*

„eszem veszteném” – – – Erős ez arra: I am so much a fool . . . *Bohó vagyok* . . .

„ha még tovább maradnék magamnak szégyent okoznék, neked v. nektek keserüséget”

– – Úgy értem, hogy Rosse elérzékenyült **L-Macb.**-előbbi szavaira és talán könny lopódzott szemébe, mely neki szégyen, Macduffot pedig még jobban elsomorítaná. – – „Eszem veszteném, – –”, ez sok ide, annyi mint megőrülnék.

Hírnök „rémíthetek” – – nincs semmi alapja se a múltban, se a jelenben, se a jövőben. Se a történelmi, sem az élő nyelv nem ismeri magáénak. (Pedig szabályosan alkotott és szükséges forma.)

Gyilkos: . . . „te szólsz . . . tojás!” – – – – you egg . . . of treachery. – – Összetartozik ez is: egg and fry of treachery . . .

III. szín

Macb. . . . „új bú *verdesi* a mély eget.” – – Nagyon közönséges tropus már ez az *eget verdesi* az eredetiben lévő képhez: new sorows strike heaven on *the face*. – – „Uj bánat *veri arczul* a mennyet.”

. . . lakhat(ik!) oly falánk kesely . . .

. . . *erényid* ellensúlyozzák. *Other graces* . . . szükséges volna: *Egyéb* erényid.

. . . *Rények* közül. – – Hagyjuk ezt a boldogtalan *rényt*, mely semmi etymológián nem alapszik.

. . . De nincs,

Nincs bennem egy se *oly erény*, mi egy

Királyhoz illik, mint stb.

... naponta meghala" — — Naponta nem nem egy a naponként-tel!

... „szerette jó rokon.” I-só személyben nem jól van így. — — Szerettem volna, de el is lehet kerülni szépen.

„Földink, de még nem ismerék rá.” Kedves jó rokon,

Rosse: ... miket jobb volna *puszta lége* kiáltani. — — A *puszta* itt csak puszta epithetonnak látszik a *lég* mellett, és hatása elvész; *desert air* többet tesz, a.m. *deserts-air*: a vadon lége, hol senki sincs. Én így fordítanám:

... miket

Vadonba kéne *elivölteni*. (howl)

Macb. Csibéimet *kotlóstul*. . . Csunya ez a kotlós, bár hú. A *csibe* kifejezi már, hogy miről van szó, s mondják is: a csibék — *annyostul*.

... Egyszeri *lenyilalással* . . . keresett kifejezés ez és szokatlan is.

. . . parányi kis

csibéimet, annyostul! — — — Iszonyú! (ide veszem a *fell* szót a következő sorból: *Mind egy csapással!*)

Macduff Hogy *érje* karom *el*. — — Nem fejezi ki világosan „within my sword's length set him.” — — Mert *eléri* annyi mint utóléri, (előbb-utóbb) Macduff pedig csak azt ohajtja, hogy csak *kardhosszuságnyra* lehessen Macbeth-től.

„Szüntesd a távot, s szemtől szembe hozd

Elémbe Skóciának ördögét,

Kardhosszuságra; és ha megmenekszik,

Nem bánom, akkor engedd el bűnét.”

V. Felvonás

I. szín.

Orvos Miután a magyarban nincs *he* és *she*, jó lenne odatenni először: mikor járt a *királlyal*. Kivált ott érezni ezt, midőn a komorna mondja: Mióta *ő felsége táborba* ment, többször láttam, hogy *kikelt* ágyából stb. (Az előre nem készített olvasó vagy hallgató azt gondolja, hogy mind ez az *őfelségére* vonatkozik.)

Komorna Ugy tesz, mintha *mosdanék*. — — Ez arczra vonatkozik, s épen nem sejteti azt, a mi itt legfőbb, hogy *kezét mossa* a vértől. Ha valaki csak a kezét mossa — — — az legfőlebb *mosódik*, s nem mosdik.

Orvos: „Eredj, eredj stb.” — — *Példányomban* a komorna felel erre, nagyon is *odaillően*. — — Az „eredj, eredj” nem alkalmas megszólítás a komornához, miután az semmit nem szólt elébb. Én így adnám:

Orvos: „Te, te, oly dolgot tudtál meg, amiket nem kellett volna.”

Komorna: Ő beszélt ki olyanokat, a miket nem kellett volna; bizony! Isten tudja, mit tudhat *ő*.

L. Macb. „Mégis érzik *rajta* a vér szaga.” — *Itt* mégis érzik a vérszag. (t.i. megszagolja keze valamely részét.)

Komorna: . . . „minden királyi ékességeért . . .”

Nagyon általános: for the dignity of the *whole body*.

Ellentét a *heart* és a *whole body* közt: „az egész teste királyi ékességiért!”

Orvos. „Szemem, szívem meg van zavarva.” — — Halavány, Tick után. my mind *she has mated*, and *amazed* my sight.

II. szín

Variáns: zilált — *veszett*. — Az első jobb, mert visszaadja a *képet*, mely az utóbbival elvész. Minek akkor az *őv?*

Angus *pulya* tolvajon . . . *törpe*

Caith. Ontsuk ki minden vérünk a *honért*. — Elvész a kép: in our country's purge! — — — Mi vérezzünk, hogy ez érvágás által a haza meggyógyuljon.

Lenox Vagy legalább *egyannyit* . . . Vagy legalább *is* annyit.

III. szín

Macb. erdő . . . nem jó . . . , nem hág.
... utam *lehervada*, sárga lomb közé) (az a tautolog epitheton nincs az eredetiben.)

— — — — utam *kopárba*, sárga lomb közé

Seyton „Felség, szólított?” Felség mit parancsol? what is *your gracious?*

Orvos Rémes képzeletek *rohama* által, mikről . . . — *Csoportja* által (így a *thick coming* is némileg ki volna fejezve.)

IV. szín

V. szín:

Macb. Most a borzalom *asztaltársam*. — I have *supp'd full with horrors*. — — *elteltem, jóllaktam* vele.

VI. szín

VII. „

Macb. Hol kit asszony nem szült = = Ki az, kit asszony nem szült? az nekem félelmes, senki más.

— — Játssz az velünk . . . (Szabad ezt *ik* nélkül?) — — „Játsszik velünk az, fülnek mond valót csak.”

— — — — Csókoljam a tömegnek *gúnya* köt . . . And to be baited with the rabble's curse

— El van mosva egy kép = átkot dobáljon a tömeg bosszantásomra. (mint valami vadállatnak követ a kalitkába, jóízű falat helyett.)

Malcolm: „Which would be *planted newly with the time*”, = *teendő* lesz ez idő szerint. (elvész a kép).